

БАҒЫНЫҢҚЫЛЫ ҚОСПА ГЭПТИҢ ДҮЗИЛИҢҮСЫНЫ ҚАРАЙ БӨЛИНИҢҮС

*Сейдуллаева Д. – Қарақалпақ тили кафедрасы, ф.и.к., доцент.
Сейдуллаева А. – Қарақалпақ тили кафедрасы, ассистент оқытыушы*

Бағыныңқылы қоспа гәптің қурамындағы жай гәптер дәстүрий үйрениу бойынша бағыныңқы гәптің баянлауыш формалары, бағындырыушы дәнекер хәм дәнекерлик хызметтеги сөзлер, қатнас алмасықлары, бағындырыушы интонация хәм т.б. байландырыушы кураллар арқалы байланысады. Бирақ, соңғы жыллардағы қоспа гәптердің жаңа классификациясы бойынша дизбеклеуши хәм бағындырыушы интонация арқалы дүзилген қоспа гәптер дизбекли хәм бағыныңқылы қоспа гәптердің қурамынан бөлинип, өз алдына қоспа гәптің үшінши түри-дәнекерсиз қоспа гәп ретинде үйренилип киятыр. Бул жағдайда бағыныңқылы қоспа гәптің жай гәптерин байланыстырыушы кураллардың хызметин дизбеклеуши хәм бағындырыушы интонациядан басқа, жоқарыда аталған байланыстырыушы грамматикалық кураллар атқаратуғын болып қалады.

Түркий тиллеринде жоқарыда аталған байланыстырыушы грамматикалық кураллардың қатнасына қарай бағыныңқылы қоспа гәптің дүзилислик түрлери изертлеушилер тәрәпинен хәр түрли болып көрсетиледи.

А.П.Поцелуевский, М.Ш.Ширалиев, Ғ.А.Абдурахманов, Қ.М.Есенов, Е.Д.Дәуеновтың изертлеулеринде бағыныңқылы қоспа гәптердің дүзилиси синтетикалық, аналитикалық хәм аналитика-синтетикалық сыяқлы үш түрге бөлинеди⁴⁸.

Екинши топар изертлеуишлер М.З.Зәкиев, Н.Х.Демесинова бағыныңқылы қоспа гәптерди синтетикалық хәм аналитикалық бағыныңқылы қоспа гәп деп екиге бөледі⁴⁹. Сондай-ақ, жоқарыда аталған еки топар изертлеуишлердің мийнетлеринде бағыныңқылы қоспа гәптің түрлерин дүзиуіге қатнасауғын байланыстырыушы кураллардың хәр түрли болып берилгени көринеди.

А.П.Поцелуевский бағыныңқы гәптің баянлауыш формасы арқалы бас гәп пенен байланысқан қоспа гәпти бағыныңқылы гәптің синтетикалық түри, бағыныңқылы қоспа гәптің қурамындағы жай гәптердің көмекши сөзлер, орын тәртип хәм интонация арқалы байланысқан түрлерин аналитикалық, егер, егер де хәм -са формалы шәрт мейил арқалы бас гәп пенен байланысқан қоспа гәптерди аналитика-синтетикалық бағыныңқылы қоспа гәп деп есаплайды⁵⁰.

⁴⁸ Поцелуевский А.П. Основы синтаксиса туркменского литературного языка. Ашхабад, 1943, 8-10-бетлер; Ширалиев М.Ш. Проблема сложно-подчиненного предложения в азербайджанском языке. Сб. «Вопросы составления описательных грамматик». М., 1961, 157-б.; Абдурахманов А.Г. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Ташкент, 1960, 85-б.; Есенов Қ. Сабақтас курмалас сөйлемнің қурылысы. Алматы, 1982, 82-б.; Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Нөкис, 1992, 460-бет.

⁴⁹ Современный татарский литературный язык. Синтаксис. М., Изд-во «Наука», 1971. 169-б.; Демесинова Н.Х. Развитие синтаксиса современного казахского языка. Алма-Ата, 1974, 135-бет.

⁵⁰ Поцелуевский А.П. Көрсетилген мийнети, 70-86-бетлер.

М.Ш.Ширалиев бағыныңқы гәп пенен бас гәптің бағындырыушы дәнекерлер хәм интонация арқалы байланысқан гәптерди аналитикалық, бағыныңқы гәптің баянлауышының шәрт мейил формалы хәм бетлик фәйил формасына *-мы/-ми* сорау аффиксиниң қосылуы арқалы бас гәп пенен байланысқан түрин синтетикалық, ал бағыныңқы гәптің *са/-се* формалы баянлауышы хәм қатнасылық сөзлердиң байланысынан дүзиліп, еки тәрепке байланыста келген гәптерди аналитика-синтетикалық түр деп қарайды⁵¹.

Ғ.А.Абдурахманов бағыныңқылы қоспа гәптің синтетикалық түрине бағыныңқы гәпиниң баянлауышы *ар,-мас* формалы келбетлик фәйил, *-ыр,-май,-зунча,-қар* формалы хал фәйил хәм шәрт мейил формасы арқалы бас гәп пенен байланысқан гәптерди, аналитикалық бағыныңқы қоспа гәпке бағыныңқы гәп пенен бас гәптің бағындырыушы дәнекерлер, тиркеуишлер, гейпара жанапай хәм дәнекерлик хызметтеги сөзлердиң бағыныңқы гәптің баянлауышына биригип бас гәп пенен байланысқан гәптерди, ал аналитика-синтетикалық бағыныңқылы қоспа гәпке бағыныңқы гәптің келбетлик фәйилден болған баянлауышының тиркеуишли ямаса сеплик қосымталы келиуи хәм баянлауышы шәрт мейилден болған бағыныңқы гәптің қатнасылық сөзлер арқалы бас гәп пенен байланысқан гәптерди жатқарады. Соның менен қатар, усы дүзилистиң қурамында шәрт мейил формасындағы бағыныңқы гәптің баянлауышына жанапайлық хызметтеги *хәм, да* дәнекерлериниң дизбеклесип, бас гәп пенен байланысқан гәптер де қаралады⁵².

Қазақ тилиндеги бағыныңқылы қоспа гәптің қурылысын арнаулы изертлеуши Қ.Есенов синтетикалық бағыныңқы қоспа гәптің шәрт мейил, хал фәйил формалары және келбетлик фәйилдиң кеңислик сеплик жалғаулы баянлауышы арқалы байланысуынан, аналитикалық түриниң дәнекерлер хәм дәнекерлик хызметтеги сөзлер, гейде *ма/ме* жанапайы, дәнекерлик мәнидеги *бол* көмекши фәйили хәм *ден* дәнекери арқалы бағыныңқы гәптің бас гәп пенен байланысуынан дүзилетуғынын көрсетеди. Ал аналитика-синтетикалық түрди бағыныңқы гәптің баянлауышы келбетлик фәйил менен тиркеуишлердиң дизбеклесиуи арқалы, жупласып келген қатнасылық сөзлер баянлауышы шәрт мейилден болған бағыныңқы гәптің қурамында қолланылып, бас гәп пенен байланысқан гәптер, сондай-ақ, шәрт мейилден болған бағыныңқы гәптің баянлауышына жанапайлық хызметтеги *да* дәнекериниң дизбеклесиуи арқалы жасалатуғынын көрсетеди⁵³.

Қарақалпақ тилиндеги бағыныңқылы қоспа гәпти изертлеуши Е.Дәуеновтың мийнетинде синтетикалық бағыныңқылы қоспа гәпке бағыныңқы гәптің баянлауышының келбетлик фәйил хәм хәрекет аты фәйиллериниң кеңислик сеплик аффиксли, хал фәйил хәм-*са* формалы шәрт мейилден болып, басқа хеш қандай қосымша қурастардың қатнасысыз бас гәп пенен байланысқан қоспа гәптер көрсетиледи. Аналитикалық бағыныңқылы

⁵¹ Ширалиев М.Ш. Көрсетилген мийнети, 157-158-бетлер; Сол автор. Заметки о сложноподчиненно бессоюзном предложении. «Советская тюркология», 1971, №4, 14-бет

⁵² Абдурахманов А.Г. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. Ташкент, 1960, 85-88-бетлер.

⁵³ Есенов Қ. Сабатас құрмалас сөйлемниң қурылысы. Алматы, 1982, 38-44-бетлер.

қоспа гәпке бағыныңқы гәптің бас гәп пенен бағындырыушы дәнекерлер, ма/ме жанапайы, де көмекши фэйилинің тыянақлы баянлауышқа дизбеклесиуи, сондай-ақ бағыныңқы гәптің баянлауышының қурамында сол, соншелли, соншама, сондай усаған дәнекерлик хызметтеги сөзлердің қатнасыуынан, ал аналитика-синтетикалық бағыныңқылы қоспа гәптерге бағыныңқы гәптің келбетлик фэйил хәм хәрекет аты фэйиллеринен болған баянлауышларына хәр түрли тиркеуиш хәм көмекши атауышлардың дизбеклесиуи -са формалы шәрт мейилден болған баянлауышқа да/-де жанапайлық хызметтеги дәнекерлердің, сондай-ақ қатнаслық сөзлердің келиуи арқалы байланысқан бағыныңқылы қоспа гәптердің топарларының киретуғынын көрсетеди⁵⁴.

Бағыныңқылы қоспа гәптің дүзилисинің синтетикалық хәм аналитикалық сыяқлы еки түрге бөлип изертлеуишлердің мийнетлеринде де байланыстырыушы грамматикалық қураллардың хәр түрли болып берилгени көринеди.

М.З.Зәкиев татар тилиндеги бағыныңқылы қоспа гәптің бағыныңқы гәпинің баянлауыш формасы менен байланысқан барлық түрлерин синтетикалық байланыс, бағыныңқы гәптің баянлауыш формасы арқалы байланыспай, басқа байланыстырыушы қураллар арқалы байланысқан бағыныңқылы қоспа гәптерди аналитикалық дүзилестеги бағыныңқылы қоспа гәптер деп есаплайды. Синтетикалық байланысты билдириуиш аффикслер, тиркеуишлер, тиркеуишлик хызметтеги сөзлердің миннетли түрде баянлауышқа жақын туруы хәм орын тәртиби арқалы бир-бири менен байланысқан гәптерди синтетикалық, ал бағындырыушы дәнекерлер, дәнекерлик хызметтеги сөзлер, қатнаслық сөзлер хәм интонация арқалы өз ара байланысып келген гәптер аналитикалық түрге киргизиледи. Соның менен қатар, М.З.Зәкиев аналитикалық түрдеги бағыныңқылы гәптерди олардың жай гәптеринің байланысуы өзгешелиги тийкарында қатнаслық, дәнекерсиз хәм дәнекерли бағыныңқылы қоспа гәп болып үш түрге бөлинетуғынын көрсетеди⁵⁵.

Хәзирги қазақ тили синтаксисинің рауажланыу тенденциясын изертлеуиш Н.Х.Демесинова бағыныңқылы қоспа гәптің дүзилиу өзгешелигин төмендегише сыпатлайды. Синтетикалық бағыныңқылы қоспа гәптің қурамындағы жай гәптер бағындырыушы дәнекерлердің қатнасысыз бағыныңқы гәптің баянлауышы арқалы байланысауғынын көрсетеди. Бул байланыстырыушы қураллардың хызметин хал фэйилдің (-ып, -а, -е, -й), келбетлик фэйилдің сеплик тиркеуишли формалары, шәрт мейил формасы хәм егер дәнекери арқалы байланысқан бағыныңқы гәптің баянлауышы атқарады. Аналитикалық түр ретинде бағыныңқылы қоспа гәптің жай гәптеринің бағындырыушы дәнекерлер, дәнекерлик хызметтеги сөзлер, сорау, силтеу алмасықлары хәм гейпара рәуишлердің қатнасынан дүзилген гәптерди көрсетеди. Соның менен қатар, аналитикалық бағыныңқылы қоспа гәптерди компонентлерин байланыстырыушы грамматикалық қураллардың қатнасына қарай, қатнаслық сөзли бағыныңқылы қоспа гәп хәм бағындырыушы дәнекерли бағыныңқылы қоспа гәп сыяқлы екиге бөледі⁵⁶. Демек, бул изертлеуишлердің

⁵⁴ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Синтаксис. Нөкис, 1992, 460-бет.

⁵⁵ Зәкиев М.З. Современный татарский литературный язык. Синтаксис. М., 1971, 169-170 хәм 189-бетлер.

⁵⁶ Демесинова Н.Х. Развитие синтаксиса современного казахского языка. Алма-Ата, 1974, 156-бет.

анықлауы бойынша синтетикалық түрді қандай байланыстырыушы кураллар дүзип келсе де, бағыныңқылы гәптің баянлауыш формасы тийкарғы орайлық орынды ийелейди. Сол бағыныңқылы гәптің баянлауыш формасы арқалы бас гәп пенен байланысып, бағыныңқылы қоспа гәптің семантикалық белгиси (мазмуну) анықланады.

Жоқарыдағы көпшилик изертлеуішлер тәрәпинен бөлінген синтетикалық, аналитикалық хәм аналитика-синтетикалық түрлерди дүзиуші байланыстырыушы кураллар хәрбир түркий тиллериниң материаллары тийкарында хәр түрли болып берилгени белгили. Бундай хәр түрлиликлерди жоқарыдағы шолуы жасалғанларды жуўмақтастырып қарағанымызда төмендегидей өзгешеликлерди көремиз. Гейпара изертлеуішлер бағыныңқылы гәптің келбетлик фәйилден болған баянлауышының сеплик аффикси хәр тиркеуішлердиң қатнасынан дүзилип, бас гәп пенен байланысқан түрин синтетикалық бағыныңқылы қоспа гәп есапласа (М.З.Зәкиев, Н.Х.Демесинова), екиншилери усы дүзилестеги гәплерди аналитика-синтетикалық түр деп көрсетеди (Ғ.Абдурахманов, Қ.Есенов, Е.Дәуенов). Сондай-ақ, гейпара изертлеуішлер бағыныңқылы қоспа гәптің қурамындағы бағыныңқылы гәп пенен бас гәптің *егер* дәнекери хәм шәрт мейил формасы арқалы байланысқан гәплерди аналитика-синтетикалық түр деп қараса (А.П.Поцелуевский, М.Ш.Ширалиев, Ғ.А.Абдурахманов), екинши топар изертлеуішлер бундай байланыстағы гәплери бағыныңқылы қоспа гәптің синтетикалық түри деп есаплайды (М.З.Зәкиев, Н.Х.Демесинова).

Хақықатында синтетикалық хәм аналитикалық терминлери сөзлердиң дүзилиси ушын да, гәплердиң дүзилиси ушын да қолланылады. Булардың арасындағы айырмашылық, олардың синтетикалық түри сөзлердиң қосылып биригиуі арқалы бир сөз формасында келиуін аңлатса, аналитикалық түри қосылатуғын еки ямаса бирнеше сөздиң бирикпей бөлек турыуын аңлатады. Бул сөзлердиң жасалуы хәм дүзилиуі ушын ызымлы кубылысы. Бирақ, бағыныңқылы қоспа гәп компонентлериниң байланысуы усылларын баянлауыш формаларының сыртқы көринисине қарай синтетикалық, аналитикалық хәм аналитика-синтетикалық деп көбейтип бериу олардың дүзилисин анықлауда бираз қыйыншылықлар туўдырыуы мүмкин. Мәселен, *ма/ме* жанапайы азербайжан тилинде бағыныңқылы гәптің баянлауышына қосылып жазылғаны ушын синтетикалық типке бериледи: Бахар ашылдымы кәнәнәк кими күлләрин арасында итәшәкдир. -Бахар шықтыма байшешеклер гүллеп шыға келеди. Бундай формалар өзбек, қазақ, қарақалпақ тиллеринде *ма* жанапайының бөлек турыуына байланыссыз аналитикалық түр деп үйрениледи.

М.З.Зәкиев хәм Н.Х.Демесинованың бағыныңқылы қоспа гәплерди компонентлериниң байланысуы усылына қарай, синтетикалық хәм аналитикалық деп еки түрге бөлип үйрениу бир қанша жыйнақлы хәм анықлыққа ийе. Бул изертлеуішлердиң анықлауы бойынша синтетикалық түрди қандай грамматикалық кураллар дүзип келсе де, бағыныңқылы гәптің баянлауышының қурамына киреди.

Жоқарыда баян етилгенлерди жуўмақтастырып, қарақалпақ тилиндеги бағыныңқылы қоспа гәплериң дүзилислик түрлерин бағыныңқылы гәптің баянлауышының хәр түрли болып берилиуіне, яғный сыртқы көринисине

қарай емес, бағыныңқы гәптиң бас гәпке баянлауыш формасы арқалы байланысқан барлық түрлері синтетикалық бағыныңқылы қоспа гәп деп қаралады. Ал бағыныңқылы қоспа гәптиң аналитикалық түрине бағыныңқы гәптиң баянлауышының курамына кирмейтуғын байланыстырыушы кураллар арқалы байланысқан бағыныңқылы қоспа гәплер киреди. Усы принцип тийкарында қарақалпақ тилиндеги бағыныңқылы қоспа гәпти дүзилислик жақтан синтетикалық хәм аналитикалық бағыныңқылы қоспа гәп деп еки түрге бөлип үйрениу мақсетке мууапық келеди. Бул тийкарды үйрениу изертлеулерде хәр түрли болып үйренилип жүрген қыйыншылықларды шешиуде теориялық хәм әмелий жақтан бир қанша қолайлылық туудырыуы мүмкин. Солай етип, бағыныңқылы қоспа гәптиң синтетикалық түриниң курамындағы жай гәплер бағыныңқы гәптиң баянлауышына хәр түрли байланыстырыушы грамматикалық кураллардың қосылыуы арқалы бас гәп пенен байланысады. Олар төмендегилер: хал фейил формалары, келбетлик фейил, хәрекет аты фейиллери+кеңислик сеплик қосымталары хәм тиркеуишлер, шәрт мейил, бетлик фейил+гейпара жанапайлардың қатнасында байланысып келиуи арқалы дүзиледи. Бағыныңқылы қоспа гәптиң бул дүзилислик түри қарақалпақ тилинде кең қолланылады.

Аналитикалық бағыныңқылы қоспа гәптиң курамындағы жай гәплер бағындырыушы дәнекерлер хәм гейпара дәнекерлик хызметтеги сөзлер, қатнасық алмасықлары арқалы байланысады. Бул аналитикалық байланыстағы бағыныңқылы қоспа гәплер байланыстырыушы кураллардың қатнасына қарай дәнекерли бағыныңқылы қоспа гәп хәм қатнасылық бағыныңқылы қоспа гәп болып екиге бөлинеди.

Бағыныңқылы қоспа гәплердиң синтетикалық хәм аналитикалық түрлериниң байланысуы усулларының билдирилиуи олардың хәр қайсысына жеке-жеке таллау жасағанда анық көринеди.